

# Чий хліб, того і влада

## Українське село у фільмах середини ХХ століття

Лариса Брюховецька

Назвою «Земля» Олександр Довженко «закодував» українське кіно. Й не дивно, адже земля для українського селянина була сакральною річчю. Не дивно, що ця тема воскресла у післясталінський період, коли поступово можна було показувати Україну не як колгоспний «рай», а Україну селянську. Звісно, в 1950-х режисери не наслідували шедевр Довженка – їх цікавило, чому українські селяни повірили в більшовицьку пропаганду. Якщо молодь уже не особливо переймалася проблемою землі – їй вистачало лозунгів, то чому селяни лозунг Леніна й більшовиків «Заводи – робітникам, земля – селянам!» прийняли за чисту монету.

Зображення історичної долі села, радикальної зміни його устоїв стало однією з ознак тихої українізації 1950-х. На зміну абсолютній екранній фікції, що показувала благополуччя і не мала нічого спільного з реальним життям (наприклад, «Щедре літо», «Калиновий Гай»), в другій половині 1950-х кінематографісти спрямували погляд на те, що чинила влада з селом у ранні радянські часи. Спираючись на твори радянських авторів Івана Микитенка і Михайла Стельмаха, – вони поглянули на недавню історію, показали спротив насильницькому грабунку села перед колективізацією й подальшою катастрофою. Ясна річ, штучний голод 1932–1933 років був табуований, ніби українці й не пережили цього жахіття. А от про те, що відбувалося напередодні тих трагічних подій, писати дозволялося – тут проливом стали романи Михайла Стельмаха. Про це йшлося і в кількох фільмах, зрозуміло, з позицій радянської ідеології. Досі ці фільми з точки зору зображення спротиву насильству більшовиків не розглядалися. Що не дивно, адже «внутрішніх ворогів» влади показували у 1920-х, але тодішні фільми були знищені. А згодом влада СРСР воліла про це забути. Такі мотиви могли з'явитися тільки в короткий період «відлиги», бо вже в часи «застою» радянська ідеологія знову повернулася до сталінського нарративу, що боротьба проти більшовиків на теренах України була безкровною.

Фільми про землю і людей, що трудяться на ній, про їхні сподівання стали важливими. Їх створили, зокрема, режисери Микола Макаренко, Василь Лапокниш, Олександра Швачко. Останній звертався до класиків – Ольги Кобилянської («Земля») та Михайла Коцюбинського («Фата



Кінорежисер Василь Лапокниш.

моргана»). Ми зупинимося на фільмах інших двох постановників: «Кінець Чирви-Козиря» і «Кров людська – не водиця», які й висвітлюють переддень трагедії, показуючи, як більшовики хитрістю виманювали хліб у селян. Вивізши в Сибір заможних хліборобів, через рік-другий у тих, що залишилися, вони насильно реквізували все збіжжя, прирікши їх на голодну смерть.

Якщо згадати італійське кіно цього періоду, то там також проблеми селянського життя були в полі зору кінематографістів («Немає миру під олівами» Джузеппе де Сантіса, «Угода з дияволом» Луїджі К'яріні). Ясна річ, в Україні, хоча це був період «відлиги» і контроль над кіногалуззю пом'якшився, редактори і цензори пильно стежили, щоб не було відхилень від пануючої ідеології. Отже, село в переддень колективізації і Голодомору.

«Кінець Чирви-Козиря» за п'єсою «Диктатура» Івана Микитенка<sup>1</sup>. Цю драму Іван Микитенко написав у 1929 році по гарячих слідах подій продрозверстки, тобто насиль-

<sup>1</sup> Сценарій Олександра Левади, режисер Василь Лапокниш, оператори Олександр Ананасов і Леонід Кохно, композитор Юлій Мейтус. В ролях: Олександр Хвиля, Борис Мартинов II, Ада Роговцева, Дмитро Мілютенко, Тамара Носова, Павло Усовніченко. Київська кіностудія ім. О. Довженка, 1957.



Плакат фільму «Кров людська – не водиця». Режисер Микола Макаренко. 1957.

ницького вилучення у селян хліба для потреб індустріалізації, яку неймовірно швидкими темпами («п'ятирічку за чотири роки») здійснювала кремлівська влада. З цією метою вона посилала у села партійців-робітників, які й відповідали за пограбування селян. Сьогодні у творі І. Микитенка прочитується трагедія заможного українського селянства. Драматург на прикладі одного села персоналізував колізію: змалював і бідняків, і сільських активістів, і куркулів, і відвертих ворогів радянської влади, таких, як Гусак, що підпалює будинок школи, щоб зірвати мітинг. Саме цей свого часу популярний, а потім фактично забутий твір екранізував Василь Лапокниш у 1957 році.

«Чому влада робітників і селян, а диктатура – тільки пролетаріату?» Ця сакраментальна фраза найбільше запам'ятовується у фільмі «Кінець Чирви-Козиря», події якого розгорталися у селі Горбачі. На загальному сході (за сьогоднішньою термінологією – мітингу) при всьому чесному народі це питання задає прибулому більшовику Дударю бідняк Малоштан з намови свого кума, заможного Чирви-Козиря.

Як пояснює Тетяна Сverbілова, «теоретична догматика влади невпевнено почуває себе у живому житті. Пояснення Дударя, витримані у партійному дусі, не переконують не тільки пізніших читачів, але й більшість із персонажів-селян, які приймають хитромудру резолюцію куркуля Чирви. Справа у тому, що ніякою логікою чи метафорикою не можна пояснити слово, винесене у назву твору – «Диктатура». Адже воно знаходиться у протиріччі з історичним досвідом людства. Тому правий Малоштан, а не Дудар»<sup>2</sup>.

Читаючи п'єси І. Микитенка, наголосила дослідниця, «можемо оцінити нашу національну катастрофу, власні зруйновані вежі «з перших рук», свідoctва напередодні загибелі, репортаж із зашморгом на шиї»<sup>3</sup>.

У фільмі – національні характери і типи, які давно прижилися на українській сцені, але в кіно після тривалого періоду русифікації це було чимось несподіваним. Насамперед тому, що протистояло колгоспним лакувальним комедіям Івана Пир'єва («Багата наречена», «Трактористи», «Кубанські козаки») та згаданому «Щедрому літу»: починаючи з серйозних сюжетів і закінчуючи костюмами

та акторським проживанням в образі. В центрі – заможний Чирва-Козир, якому автор вклав у уста вислів: «Чий хліб, того й влада». Влада була у більшовиків, і вони повинні були заволодіти і хлібом. Працю на землі Чирви-Козиря не показано, фільм починається з того, як він ховає своє зерно, вирощене на власному полі, бо не хоче надлишок здавати державі. Він робить це, незважаючи на докір сина. Він – господар, і влітку 1929 року впевнений, що його власність недоторкана. Він не бере до уваги, що існує задрість бідніших верств, на чому і будувалася більшовицька політика – на роз'єднанні селян. Що і робить приїжджий партієць-пролетар, якого партія послала їх виховувати. Спираючись на сільських активістів, він досягає мети – а нічний постріл Чирви-Козиря довершує справу: «ворога» арештовують. Партієць Григорій Дудар, на відміну від чиновника районного масштабу Лопуха, уважний до селян, спрямовує у «правильне» русло засліпленого Чирвою-Козирем Петра Малоштана. У фіналі селяни добровільно здають хліб, перевиконуючи норму, і чоловік з навантаженим возом, незважаючи на протести дружини, приєднується до валки селян, що радісно везуть здавати хліб у заготконтору. План хлібозаготівлі перевиконано! Селяни ще не знають, що через два-три роки мільйони українських селян вмиратимуть з голоду – і в Горбачах уже не лунатимуть бадьорі маршові пісні комсомольців, які з ентузіазмом втілювали в життя ленінські плани – забрати в селян хліб хитрою демагогією.

Якщо в «Землі» Довженка син середняка Василь Трубенко переорював трактором межі «куркулів», то в Микитенка, а відтак – і в картині Василя Лапокниша, син Чирви-Козиря Григорій (Борис Мартинов П) виказує активістам, де сховане їхнє зерно. Батько з криком «Уб'ю!» кидається до нього, та марно. Син іде до річки, де під вербами його знайде комсомолка Оксана (Ада Роговцева: у перших кроках її кінокар'єри були ролі ідейних комсомолок) і віддасть йому свою любов, адже поки він був куркульським сином, вона з ним не спілкувалася, хоча бачила, як той страждає, а на питання «Я що, не людина?» – не відповідала. Навіть важко повірити, що в такого ворожого до влади батька виріс такий, здатний на глибоке кохання, син. Через це кохання й відрікається від батька. Цей болісний для батьків конфлікт поколінь був поширений у кінематографі 1920-х: у фільмах «Два дні», «Нічний візник», «Ступати заважають», «Вітер з порогів» та ін. молодь вірила у більшовиків і Леніна, йшла за ними, батьки ж цієї віри не поділяли.

У фільмі «Кінець Чирви-Козиря» дівчина-комсомолка, яка з ентузіазмом іде «ленінським шляхом», не може мати нічого спільного з сином куркуля, тож йому нічого не залишається, як порвати з батьком. Аналогічна колізія є у фільмі «Гроза над полями», з тою різницею, що там багатійкою є жінка, а чоловік, якого вона кохає, – революціонер, тож він не хоче з нею знатися, відкидає її любов.

В екранізації «Диктатури» звучать три музичні теми: тема комсомольців, які гучно виспівують «Вперед, народі, йди/ на бій кривавий/ в червоних лавах...». Музична лінія зако-

<sup>2</sup> Сverbілова Т. Іван Микитенко (1897–1937) як дзеркало українського кітчу. *Слово і час*, 2007. № 9.

<sup>3</sup> Там само.



Тамара Носова в ролі Парані у фільмі «Кінець Чирви-Козиря». Режисер Василь Лапокниш. 1957.

ханого Грицька абсолютно протилежна: у ліричному співі він виповідає своє нещасливе кохання – блукаючи селом вечірньої пори, співає українську народну: «Як не хочеш, дівчинонько, дружиною бути, то дай мені таке зілля, щоб тебе забути...» І нарешті – музична лінія ворогів радянської влади: комічні романси Пантюші Гусака, а фокстрот, який він танцює зі своєю нареченою Паранею, нагадує польку – й тому до їхнього «цивілізованого» танцю приєднуються весільні гості. У фільмі Пантюшу й Параню виведено в комічно-гротескному ключі, й фраза, яку, пригортаючись до нареченого, вимовляла героїня Тамари Носової: «Не торкайтесь мене, бо я за себе не ручаюсь», – стала крилатою. Оператори Олександр Ананасов та Леонід Кохно знімають традиційно, показуючи події якомога виразніше. Особливо виразними є поорані зморшками обличчя сільських дядьків, яких не хочеться називати масовкою: їхня достовірність – поза сумнівом. Винятком є нічні сцени, коли в кінці Чирва-Козир, зрозумівши, що селяни пішли за більшовиком, а не за ним і Півнем, вдається до крайнього засобу – стріляє у Дударя. Тільки помилково потрапляє і раниць у руку Петра Малоштана (той на цю ніч помінявся з Дударем нічлігом). Козиря ловлять – і той не заперече свого злочину, а тільки вимовляє вражено: «Живий!» Так от, нічні сцени нечітко прочитуються – і через ще недосконалу тоді плівку, що в такому світловому режимі не могла їх передати. Звідси – дії персонажа глядач мав домислювати. Для монтажних переходів постановник користується прийомом затемнення.

З перспективи сьогодення фільм сприймається інакше, аніж 65 років тому. Головний персонаж у виконанні Олександра Хвилі надзвичайно переконливий і викликає прихильність: він говорив слушні речі – і про диктатуру пролетаріату, і про те, що слід триматися гуртом, якщо хочемо вижити. І вже не з сарказмом звучать слова романсу Гусака: «Скажи, Україно, чого/ так важко і тяжко,/ що серця здолати/ не можу свого». Це голос тих, хто зазнав гіркої



Олександр Хвиля в ролі Чирви-Козиря.

поразки в боротьбі з більшовиками. Павло Усовніченко в ролі Григорія Дударя і одягом, і гримом нагадує провідних більшовицьких правителів – Чубаря, Сталіна, Кірова, тобто є узагальнюючим типом переконаного більшовика. Наступний фільм є екранізацією твору Михайла Стельмаха, поява якого засвідчила вихід країни з-під сталінського наркозу. В них звучить критика догматизму, вульгарного соціологізму. Збагачується система ціннісних орієнтацій. Про особливості цієї прози Віталій Дончик писав: «Галерея народних характерів, дбайливо виявлені національні особливості життєвого матеріалу – побуту і звичаїв, психічного складу і мови людей, романтично-фольклорна естетика, ліризм, барвіста метафоричність – ці та інші риси ліро-епічного почерку М. Стельмаха по-своєму сприяли ґрунтовній психологічній розробці характерів, допомагали окреслити образ "сільської України", охопленої бурєю революції»<sup>4</sup>. Полеміка зі спрощеним трактуванням «селянського» і «земельного» питань прозвучала у Стельмаха дуже виразно, і його романи були відзначені Ленінською премією.

Ішлося про перші роки радянської влади, досліджувалася психологія трудового селянина. Події розгортаються на Поділлі в селі Новобутівка восени 1920 року. Тоді, як писали історики літератури, «Україна боролася з одчайдушними спробами куркульні і націоналістичних недобитків пострілами в спину тих, хто беззастережно прийняв Радянську владу, зупинити поступ села в соціалістичне майбутнє»<sup>5</sup>. Такі колізії вже були на екрані – знову згадаємо «Землю» Олександра Довженка (до речі, режисер Микола Макаренко знімався у «Щорсі» Довженка), тільки постали вони в зовсім іншій стилістиці.

<sup>4</sup> Дончик В. Проза. Історія української літератури. Том II. К. : Наукова думка, 1988. С. 177.

<sup>5</sup> Штонь. Г. Михайло Стельмах. Історія української літератури. Том II. К. : Наукова думка, 1988. С. 604.

У фільмі «Кров людська – не водиця» за однойменним романом Михайла Стельмаха<sup>6</sup> бачимо галерею селян: хитруватий і обережний Мирон Підопригора, Марійка Бондар, яка мріє про землю, бо хоче бути заможною господинею, один із найзаможніших сільських господарів Супрун Фесюк. Чи не найбільш вражаючим є портрет Данила Підопригори – петлюрівського сотника, вчителя, який розчарувався у змаганнях за незалежну Україну і повернувся в рідне село будувати нове життя. Виразний і новобугівський більшовик – Свирид Якович Мірошніченко. Він проявив свій характер, коли його викликали в повіт, і начальство повідомило, що в села забирають половину землі. Свирид обурився: що подумують селяни? Начальник відповів, що це його не цікавить. Тоді Мірошніченко йде ва-банк і каже: ми вже поділили землю (справді, процес почався ще на світанку, тому він не збрехав). Згодом він ще розплатиться за свою непокірність, але це вже буде в наступних книгах трилогії.

Ясна річ, Стельмах, завдяки розвінчанню культу особи Сталіна й процесу реабілітації невинних жертв репресій, чи не вперше в українській літературі показав, що вже на початку радянської влади (події у 1920 році) більшовицькі чиновники чинили несправедливо – і це підтверджує згаданий приклад. Але Микола Макаренко не лише реалістично показує нове життя, а й тих, хто боровся за незалежну Україну (з певною долею сарказму). Вони – вороги радянської влади і п'ють горілку, ламають комедії або ж лають Петлюру, який «продався Пілсудському». Тобто режисер дотримується балансу, пускаючи критичні стріли в повітових чиновників, більшою мірою викриває тих, хто програв битву з ними.

Хоч і не зовсім чітко, але бачимо спротив радянській владі – й це було щось незвичне. Крім того, чи не вперше після 1920-х у творі Стельмаха названі й навіть побіжно зображені Симон Петлюра і Юрій Тютюнник. Зрозуміло, що «петлюрівців» показано як персонажів негативних, чи не єдиний виняток серед них – Данило Підопригора. Інші, зокрема, агент Бараболя, отаман Палилюлька, розвінчуються: у фільмі є епізод, що його можна назвати інтермедією, коли персонаж говорить, що був «вільним козаком у Волоха, а потім перейшов до більшовиків». Його називають виродком, і той погоджується. Бійці, що боролися за вільну Україну, висловлюють розчарування Симоном Петлюрою. Врешті, наприкінці фільму отаман Палилюлька зі своїм загоном приєднується до більшовиків. Такі випадки були в стихії Визвольних змагань, коли ті, що вчора відстоювали Україну, відчуваючи, що їхнє протистояння

дає мало надій на перемогу, переходили на бік вчорашніх ворогів. До речі, веселий персонаж з гармошкою тут же видає музичний коментар: «Ой що ж то за шум учинився, що наш батько у червоних опинився». Це не засуджується, але не скажеш, що автори фільму поділяють позицію перекинчиків.

Характерно показані більшовицькі лідери. На селянській сходці напередодні поділу землі один селянин запитав у них: «Ми візьмемо землю, а раптом завтра прийдуть петлюрівці чи білі, то вони ж нам цього не подарують». Відповідь категорична: мовляв, ми взяли владу, подолали стількох ворогів, то вже тепер ніхто не зможе цю владу у нас забрати. Інше питання було релігійне. У більшовиків і тут не було сумнівів: «Бога нема ні на землі, ні на небі, а є радянська влада».

Досить детально змальовує фільм головну подію: наділ селянам землі, важливо було, хто її мірятиме (довірили представнику середнього покоління Горицвітів – у фільмі серед численних персонажів є дві родини: Підопригори і Горицвіти). Чоловіка застрелять петлюрівці, які не мирилися з політикою більшовиків – роздати землю селянам. Виразною у фільмі вийшла постать Свирида Мірошніченка, завдяки відповідному типуажу харківського актора Євгена Бондаренка – у фільмі «Дмитро Горицвіт» він знову зіграє цю роль. Він справедливий, відстоює інтереси селян перед кабінетними чиновниками, що пробують шахраювати. Але його хочуть знищити ті, хто не прийняли більшовиків – не заставши Свирида вдома, вони застрелили його обох дітей. Після цього він іде до війська, щоб громити ворогів радянської влади.

Звісно, Свирид не знав, що через кілька років землю уступлять шляхом колективізації, а згодом і йому буде непереливки: влада не вибачить його безкомпромісність, а поки що цей борець за «найсправедливіший устрій» допомагає односельцям чим може.

В Україні кіно було дієвим засобом імперської політики русифікації. Це триває і понині: в мережі Інтернет фільми Київської кіностудії ім. О. Довженка радянського періоду є виключно в російськомовній версії й подаються як продукція СРСР, тобто про Україну як виробника не згадується. Україномовні копії, кажуть, знищено, тому часто зміст входить в суперечність з чужинецькою мовою, наприклад, фраза в російськомовному варіанті: «Пане Бараболя, позовите Палилюлька». – звучить просто комічно.

Варто ще раз підкреслити: заслуга обох постановників – у самому факті звертання до теми села. А слова «Чий хліб, того і влада» з перспективи сьогодення є тим маркером, який наочно показує, чому більшовикам конче потрібно було пограбувати селян – обманом, пізніше насильством. Хліб фігурував як стратегічний продукт. Найпіддатливіших (молодь) можна було зомбувати лозунгами про щасливе майбутнє життя при соціалізмі, який взялися будувати прискореними темпами. Новоспечена влада була страшнішою за «куркулів», бо, грабуючи селянський хліб, видавала себе за благодійників села.

<sup>6</sup> Сценарій Михайла Стельмаха і Миколи Макаренка, режисер Микола Макаренко, оператор Вадим Верещак, художник Олег Степаненко, композитор Анатолій Свечніков. У ролях: Євген Бондаренко – Свирид Мірошніченко, Генріх Осташевський – Нечуйвітер, Анатолій Соловйов – Тимофій Горицвіт, Поліна Куманченко – Марійка Бондар, Карина Шмаринова – Галина, Леонід Тарабаринів – Данило Підопригора, Микола Талюра – Мирон Підопригора, А. Король – Палилюлька, Володимир Дальський – Бараболя. Київська кіностудія ім. О. Довженка, 1957.